

بازنمایی وقایع دفاع مقدس در داستان‌های کودکان و نوجوانان با استفاده از ظرفیت‌های داستان‌مصور (کمیک‌استریپ)

راضیه خوش‌ضمیر (دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه گیلان)

چکیده

هنر کمیک‌استریپ، که نوعی تصویرسازی برای روایت داستان است، پل ارتباطی مؤثری میان اثر و مخاطب به‌ویژه کودکان و نوجوانان است. نسل کودک و نوجوان از جمله قشرهای اجتماع هستند که هیچ تصویری از دوران دفاع مقدس ندارند؛ غیر از آنچه می‌شنوند، می‌خوانند یا تصاویر مستند آن را در رسانه‌ها مشاهده می‌کنند. به همین دلیل، لزوم پرداختن به این شیوه اهمیت بسزایی دارد. در این مقاله، با روش توصیفی-تحلیلی، به ظرفیت‌های این نوع آثار به‌ویژه در بیان وقایع جنگ پرداخته و، همچنین، علل کم‌توجهی به این آثار در کشور ما بررسی می‌شود. سپس، چند نمونه از آثار داستان‌مصور (کمیک‌استریپ) به منظور شناخت این‌گونه آثار معرفی می‌شود.

کلیدواژگان: ادبیات دفاع مقدس، ادبیات کودک و نوجوان، داستان‌مصور (کمیک‌استریپ)، داستان کودکان.

۱- مقدمه

با آنکه ادب متعهد و ادبیات پایداری به تدریج از اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی به عنوان یک نظریه ادبی مطرح شد، مطالعات تاریخی در زمانی^۱ آثار منظوم و منثور جهان نشان می‌دهد که از دیرباز نمونه‌های نسبتاً تکامل یافته‌ای از این نوع ادبی در فرهنگ مکتوب ملل مختلف حضور داشته است. با بررسی آنچه تاکنون از مفهوم ادب متعهد و پایداری گفته شده، درمی‌یابیم نظریه پردازان مکاتب فکری و ادبی مختلف هنوز به تعریفی جامع و مانع از این نوع ادبی نرسیده‌اند. در بطن مفهوم ادب پایداری، نوعی اعتراض نهفته است. شاعر مقاومت، پیش از هر اقدامی، در مقام نفی است و «نه» می‌گوید. «نفی»، «نه» و «اعتراض» او می‌تواند متعلق‌هایی گوناگون بپذیرد و بر اساس این متعلق‌ها می‌توان سطوح مختلفی برای مفهوم ادب و هنر پایداری ترسیم کرد (← چهارفانی برچلویی، ص ۶). به گفته برادسکی^۲، «هنر شکلی از مقاومت در برابر نقص واقعیت است» (ص ۵۵). در این تعریف، هنر یکی از مصادیق مقاومت تلقی شده است. آثار حماسی جهان به نوعی نمایشگر این ستیز انسان‌اند و، به همین دلیل، زیرمجموعه ادب پایداری قرار می‌گیرند.

ایلیاد داستان دلاوری‌های خشناک و تاحدی غیر انسانی آشیل را بیان می‌کند و آدیسه سرگذشت بازگشت اولیس خردمند. بدین گونه، هر دو داستان شرح تلاش انسان است؛ انسان دلاور و انسان هوشیار که برای بقای خویش حتی با اراده خدایان هم باید پیکار کند. (زرین کوب، ص ۸۷)

این ستیز و مقاومت، در *افسانه سیزیف*، برجسته‌تر نمایش داده می‌شود. به گفته شکری، این قهرمان، که آماج خشم خدایان گشته است، محکومیت جاودانه‌ای دارد که صخره‌ای سنگین را با رنج بسیار به قلّه کوهی برساند. (ص ۲)

1. diacronique

2. Brodsky, Joseph

گذشته از ادبیات جهان و اسطوره‌های ملل مختلف، ادبیات پایداری در ایران و اندکی پس از پیروزی انقلاب اسلامی، به سبب وقوع جنگ هشت‌ساله دفاع مقدس، شاخه جدیدی به خود گرفت با عنوان «ادبیات دفاع مقدس». به عبارتی،

آثار و تبعات جنگ ادبیات را با تحولاتی روبه‌رو ساخت. شعر به سنگرها رفت و برخی از شاعران، با استشمام بوی باروت و دود ناشی از بمباران‌ها، واقعیت جنگ را آزمودند و مضمون‌ها و تصویرهای بکری از واقعیات زندگی بر آنان الهام گردید. (یاحقی، ص ۲۵۳)

ادبیات دفاع مقدس به مجموعه نوشته‌ها و سروده‌هایی گفته می‌شود که درون‌مایه آن، علاوه بر اعتراض به ظلم و ستم دشمنان، شرح وقایع و رخداد‌های دفاع مقدس و پیامدها و تبعات آن است (← سنگری، ص ۱۵). دایره مضمونی این ادبیات عبارت است از مفاهیم فرهنگ تشیع و نمادهای دینی مانند عاشورا، کربلا، شهید، امام حسین ع، امام علی ع، تقویت روحیه قهرمانی همراه با لحن و آهنگ تند و کوبنده، تصویرپردازی از مقاومت شهرها، تکریم سربازان و مدافعان و ... (← حسینی، ص ۲۰)

در سال‌های پایانی جنگ ایران و رژیم بعثی عراق، به همت شاعرانی چون سلمان هراتی، سیدحسن حسینی، قیصر امین‌پور و علیرضا قزوه، مضامین تازه‌ای به ادبیات پایداری راه یافت که عمده آن نگرانی از کم‌رنگ شدن ارزش‌ها، رشد رفاه‌طلبی و عافیت‌گرایی و فراموش شدن دستاوردهای عظیم مجاهدت و ایثار است.

هریک از شاعران و نویسندگان دفاع مقدس، برای بیان اندیشه‌ها و دغدغه‌های خود، از قالب‌ها و گونه‌های مختلف ادبی استفاده کرده‌اند. یکی از شیوه‌هایی که در این زمینه کمتر در توجّه اهل فن قرار گرفته استفاده از «کمیک استریپ»^۱ (داستان مصور) است. از جمله دلایل کمتر استفاده شدن این شیوه در تصویرسازی صحنه‌های دفاع مقدس بی‌توجهی یا کم‌توجهی، به‌ویژه در دوره‌های گذشته، به کودکان و نوجوانان به‌عنوان

مخاطبان این گونه آثار است. امروزه، چنان که می دانیم، آشنایی این قشر از مخاطبان با آثار جنگ تحمیلی کمک بسزایی در حفظ ارزش های هشت سال دفاع مقدس در آینده خواهد کرد و، بنابراین، باید روحیه ایثار و فداکاری از همان دوران طفولیت در روح و روان فرزندان این آب و خاک ریشه بدواند. پس، پرداختن به این قالب در هموار ساختن این مسیر تأثیر فراوانی خواهد داشت.

مقاله حاضر بر آن است، با تعمق در آثار کمیک استریپ در حوزه دفاع مقدس، ظرفیت های این نوع ادبی و دلایل کم توجهی به آن تا روزگار حاضر را نشان دهد؛ با این هدف که، ضمن تمرکز بر نقاط قوت و رفع موانع گسترش این نوع آثار، افزایش شمار آنها و به تبع آن افزایش آشنایی کودکان و نوجوانان را با میراث انقلاب اسلامی شاهد باشیم.

۲- اهداف و روش تحقیق

در این مقاله، با روش توصیفی-تحلیلی، ضمن بیان ویژگی ها و ظرفیت های داستان مصور (کمیک استریپ) در به تصویر کشیدن داستان های دفاع مقدس، تعدادی از آنها را معرفی خواهیم کرد.

۳- پیشینه تحقیق

در میان آثار علمی-پژوهشی موجود در زمینه دفاع مقدس و ادبیات پایداری، تعداد کمی از آنها به ادبیات دفاع مقدس برای کودکان و نوجوانان پرداخته است. به عبارتی دیگر، بیشتر آثار موجود در این زمینه برای مخاطبانی است که خودشان آن دوران را درک کرده اند؛ اما نسل امروز جامعه که نیازمند آگاهی از دوران دفاع مقدس و وقایع آن است به نوعی از دایره مخاطبان این نوع آثار بیرون مانده است. تنها مقاله مستقل در این زمینه «نماد و نقش مایه های نمادین در داستان های کودک و نوجوان دفاع مقدس»

است به قلم محمد رضا صرفی و فاطمه هدایتی (نشریه ادبیات پایداری، دوره ۴، ش ۸، بهار و تابستان ۱۳۹۲، ص ۱۷۳-۱۸۹).

چنان که پیداست، به رغم قابلیت‌های بسزای قالب کمیک استریپ در نشر فرهنگ و ارزش‌های دفاع مقدس، تاکنون، مقاله مستقلی در این زمینه نوشته نشده است که بتواند به آشنایی بیشتر کودکان و نوجوانان با حال و هوای دوران دفاع مقدس کمک کند.

۴- کمیک استریپ

در فرهنگ‌های اروپایی، معنای دو واژه کارتون^۱ و کمیک استریپ کاملاً از هم جداست. معمولاً، کارتون عبارت است از بیان تصویری رویدادی اجتماعی-سیاسی که با اغراق همراه باشد و در نهایت نوعی حالت شوخی، فکاهی، طنز یا هزل و هجو را منتقل کند. کارتون در یک صحنه یا، به عبارتی، با یک فرم تمام می‌شود. حال، اگر هنرمند در بیان یک رویداد ادامه آن را از صحنه اول به دوم و سوم و... ببرد، به شیوه‌ای دیگر کار کرده است که آن را کمیک استریپ می‌نامند. (← ضیائی، ص ۵۲)

داستان مصور (کمیک استریپ) نقاشی یا مجموعه‌ای از نقاشی‌های دنباله‌دار است که ماجرای را روایت می‌کند. این قبیل داستان‌ها را معمولاً یک گروه دونفره (یک داستان‌نویس و یک تصویرگر) خلق می‌کند. برای نشان دادن ارزش و اهمیت این نوع آثار، صاحب‌نظران این عرصه، تعاریفی گوناگون به دست داده‌اند که همگی بخشی از توانایی و کارایی این قالب ادبی را در انتقال مفاهیم به نمایش می‌گذارد. مثلاً، اسکات مک‌کلود^۲ در تعریف کمیک استریپ می‌گوید:

خواندن کمیک استریپ خلأ و فضایی است درون آگاهی ما و هویت ما ... همانند پوسته‌ای که درونش احساس امنیت می‌کنیم؛ جایی که می‌توانیم خود را در نقش‌ها و سرزمین‌های

1. cartoon

2. Scott McCloud

گوناگون بیابیم. ما تنها به کمیک استریپ نگاه نمی‌کنیم، بلکه به آن تبدیل می‌شویم.

(→ McCloud, p 189)

تاریخچه پیدایی کمیک استریپ و شرح روایت و بیان ماجراها با زبان تصویر و بعضاً با استفاده از گفتگوها به زمان مصر باستان بر می‌گردد. اما شاید اولین نشانه‌ها از داستان‌مصور مربوط به انسان‌های نخستین و تصاویر حک‌شده بر دیواره غارها باشد. قرن‌ها بعد، مصریان باستان، با نقاشی بر دیوارهای معابد و آرامگاه‌ها، از زبان تصویر برای انتقال داستان زندگی مردمان عصر خود به آیندگان استفاده کردند (← ترابی مهربانی، ص ۱۲). به عبارتی دیگر، انسان از همان دوران غارنشینی، برای تسلط بر چیزهایی که می‌خواست به دست آورد، آن‌ها را تصور می‌کرد و بر دیوار غارها به تصویر می‌کشید؛ تصویرهایی که وقتی روی آن‌ها مطالعه می‌کنیم، به صورت طرح‌های دنباله‌دار نمود می‌کنند. این تصویرسازی‌ها را در طول تاریخ به صورت‌های متفاوت می‌توانیم ببینیم (← مهران‌پوی، ص ۲). اما اگر روایت‌های نوین را در این نوع تصویرپردازی‌ها در نظر بگیریم، داستان‌های مصور به شکل کنونی آن نخستین بار در اروپا شکل گرفتند.

در سده هجدهم میلادی، به کمک داستان‌های مصور، به شکلی «هجوآمیز»، از ولنگاری و فساد در دودمان بوربون^۱ انتقاد می‌شد. نخستین کمیک‌های امریکایی در سده بیستم میلادی شکل گرفت.

در عرصه جهانی، اصطلاح کمیک استریپ برای داستان‌های مصور به چاپ‌رسیده در روزنامه‌ها به کار می‌رود. این آثار معمولاً سیاه و سفید است. چنانچه داستان‌مصور در قالب مجله و به صورت منظم و متوالی منتشر و عرضه شود، آن را «کامیک‌بوک» (کتاب داستان‌های مصور) می‌نامند و عمدتاً هم رنگی است. (← کارگر، ص ۲)

چنان‌که از نام کمیک بر می‌آید، محتوای آن اساساً مطلبی خنده‌دار است. اولین کمیک استریپ‌هایی که در دهه ۱۹۳۰ م خلق شد شامل ماجراهای خنده‌دار و

ماجراجویانه قهرمانانی چون باک راجرز، تارزان و ماجراهای تن تن بود. البته، ذکر نام کمیک برای این نوع آثار صرفاً به دلیل تاریخچه نام‌گذاری آن است، زیرا کمیک‌استریپ در ابتدا تنها به حیطة آثار طنز تعلق داشت و بعدها، با گسترش دامنه موضوعی آن، حیطة‌های مختلفی در بر گرفت. با وجود تغییرات عمده‌ای که در نوع طراحی، موضوع، ترکیب‌بندی (کمپوزیسیون)، انتخاب زاویه دید و دیگر عناصر کمیک به وجود آمد، این هنر روایتگر بسیار متفاوت‌تر از قبل شد؛ اما به دلیل نبود معادل مناسب برای آن هنوز نام «کمیک» روی آن باقی مانده است؛ درحالی‌که مایه طنز فقط در شاخه خاصی از آن به کار گرفته می‌شود.

در فرهنگ‌های لغت فارسی، معادلی برای واژه کمیک‌استریپ وجود ندارد. معادل آن، بعضاً، «داستان‌مصور» آمده که دقیق نیست، زیرا توالی و تعدد تصویر را نشان نمی‌دهد. در زبان فارسی گاهی معادل‌هایی نظیر پی‌نما، پی‌نگار، داستان‌مصور دنباله‌دار و داستان تصویری فکاهی را برای این نوع اثر ذکر می‌کنند که از این میان می‌توان پی‌نما را برگزید، زیرا کوتاه‌تر و به مفهوم امروزی آن نزدیک‌تر است و تلفظی ساده‌تر نیز دارد. در واژه پی‌نما (پی+نما)، «پی» نماهای پی‌درپی را می‌رساند و «نما» مفهوم نماها و تصاویری که نمایش داده می‌شوند. پی‌نما از نظری هم شبیه واژه سینماست. لازم است فرهنگستان زبان و ادب فارسی برای این واژه معادلی دقیق پیشنهاد و تصویب کند؛ معادلی که تمامی مفاهیم موجود در آن را (از جمله مصور بودن و توالی و تعدد تصاویر) شامل شود.

کمیک‌استریپ، در معنای امروزی، بعد از شکل‌گیری و تکامل نسبی صنعت چاپ یعنی میانه قرن نوزدهم میلادی امکان بروز و ظهور یافت. قبل از آن، دست کم، در کشور ما، شکلی از کمیک‌استریپ به معنای داستان‌مصور دیده می‌شده است. پرده‌های نقالی و تابلوهای قهوه‌خانه‌ای چندبخشی می‌توانند شکل خامی از

کمیک استریپ باشند، اما نقال به دلیل کم بودن شمار افراد باسواد بخش‌های گفتار را که داخل بالن نوشته می‌شود. نقل می‌کرده است. حتی بعضی از سنگ‌نگاره‌های بسیار کهن و متعلق به ایران باستان هم از برخی شگردهای کمیک استریپ بی‌بهره نیست (← ترهنده، ص ۴۲). از سوی دیگر، در ایران، برخی پژوهشگران، با تکیه بر وجود پیشینه تصویرگری کتاب در ایران، نمونه‌هایی از تصویرسازی کتاب‌های قدیمی را نقطه آغاز و بالیدن کمیک می‌دانند (← ضیائی، ص ۵۶). اما صرف نظر از چنین برداشت‌هایی، نمونه‌های اولیه کمیک هم‌زمان با انقلاب مشروطه و رواج مطبوعات در ایران پدیدار گشت (← اقبالی، ص ۳۹).

کمیک استریپ‌های نخستین در ایران عموماً فکاهی بودند و اغلب برای کودکان و در نشریات ویژه آن‌ها به چاپ می‌رسیدند. با گذشت زمان و دسترسی به کمیک‌های امریکایی، ترجمه قصه‌های ماجراجویی در مجلات کودک و نوجوان آغاز شد و، به دنبال آن، تلاش‌های هنرمندان ایرانی برای خلق کمیک‌های ایرانی صورت گرفت و کمیک، که مخاطب آن در بدو امر کودکان بودند، مورد استقبال مخاطبان بزرگسال نیز قرار گرفت و به شکل‌گیری معدود انواع دیگر انجامید. (← قاینی و محمدی، ص ۸۳)

در ایران تا دهه ۱۳۴۰، داستان‌های مصور به زبان فارسی رایج نبود. در این سال‌ها، مجله کیهان بچه‌ها (از مجموعه نشریات مؤسسه کیهان) به انتشار داستان‌های مصور همت گماشت. در سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۶، انتشارات یونیورسال، به مدیریت ماردیک بوغوسیان، سیزده عنوان از ماجراهای تن‌تن و میلو را (با ترجمه خسرو سمیعی) به چاپ رساند. همان انتشارات، در سال ۱۳۵۵، کتاب عظمت بازیافته را با تصویرگری دینو آتاناسیو^۱ (طراح بلژیکی) منتشر کرد؛ اثری تبلیغاتی که تاریخ معاصر ایران را از

شهریور ۱۳۲۰ تا سال ۱۳۵۵ بنا بر روایت رسمی حکومت وقت بیان می‌کرد. این کتاب مصوّر را می‌توان اولین کمیک‌بوک ساخت ایران دانست.

در همین سال (۱۳۵۵)، نخستین داستان مصوّر ایرانی با عنوان *رستم و اسفندیار* با تصویرگری سیروس راد، به همّت کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، منتشر شد (← راد، ص ۲). پیش از انقلاب اسلامی، چاپ‌خانه مجهّزی برای نشر کمیک‌استریپ‌های ترجمه‌شده راه‌اندازی شد، اما متأسّفانه سیر وقایع طوری نبود که به شکل‌گیری صنعت «کمیک‌بوک» (جمع‌آوری کمیک‌های مندرج در قالب یک مجموعه واحد) منجر شود. (← علوی، ص ۴۷)

نقش اصلی کمیک‌استریپ‌ها در ادبیات ایران پُر کردن جای یک حلقه مفقوده است. مثلاً، در ادبیات ایران، با دو نوع ادبیات روبه‌رو هستیم: ادبیات روشنفکری و ادبیات زرد؛ فاصله میان این دو روزبه‌روز نیز بیشتر می‌شود و این مسئله باعث شده مخاطبان هر حوزه‌ای دیگران را نادیده بگیرند. این رفتار سلبی به‌ویژه در طیف روشنفکر بیشتر دیده می‌شود. حلقه مفقوده‌ای که از آن صحبت می‌کنیم کتاب‌هایی هستند که از سوی هر دو طیف مورد استقبال قرار می‌گیرند؛ یعنی هم کیفیت خوب و هم جنبه تفریحی دارند و از جمله آن‌ها می‌توان کمیک‌استریپ‌ها را نام برد (← جهانگیری، ص ۱۴). به همین دلیل، در سال‌های پس از انقلاب اسلامی، شکل‌گیری آثاری را در زمینه ادبیات پایداری در مفهوم کلی و دفاع مقدّس در مفهوم خاص شاهد هستیم؛ آثاری که نویسندگان خوش‌ذوق و قریحه آن‌ها با تلفیق داستان‌ها، روایت‌ها و زندگی‌نامه شهدا به همراه تصاویر پی‌درپی به درک بهتر این وقایع برای کودکان و نوجوانان کمکی بسزا می‌کنند. چنان‌که می‌دانیم، مخاطب این‌گونه آثار گروه سنی خاصی است و رعایت اصول روایت و داستان‌نویسی در ضمن تصویرگری و هماهنگی میان آن‌ها از جمله اموری است که همواره باید بدان توجه شود.

۵- ویژگی‌ها و ظرفیت‌های کمیک‌استریپ در ادبیات دفاع مقدس

در حوزه ادبیات و نشر مکتوب، هنر کمیک‌استریپ (که نوعی تصویرسازی برای روایت داستان است) می‌تواند پل ارتباطی بسیار مؤثری میان اثر (به‌ویژه با موضوع خاص) و مخاطب (به‌ویژه کودکان و نوجوانان) باشد. نسل کودک و نوجوان از جمله قشرهای اجتماع است که هیچ تصویری از دوران دفاع مقدس ندارد؛ جز آنچه می‌شنود و می‌خواند یا تصاویر مستند آن را از رسانه‌ای چون تلویزیون مشاهده می‌کند. و البته اغلب این مفاهیم و تصاویر نیز، برای این گروه سنی، گنگ و نامفهوم است. متأسفانه ارتباط این قشر از جامعه با رسانه‌های مکتوب و نوشتاری بسیار ضعیف است. در چنین اوضاعی، قالب داستان‌مصور به خدمت روایت داستان می‌آید و، با تصویر کردن فضاهای گوناگون دوران دفاع مقدس و از جمله مهم‌ترین آن‌ها یعنی فضاسازی نبرد، در پیشرفت روان و ملموس داستان به‌ویژه برای مخاطبان کودک و نوجوان کمکی شایان توجه می‌کند. در ادامه، برخی ظرفیت‌های قالب داستان‌مصور آورده خواهد شد.

۵-۱- تصویرسازی جزئیات وقایع جنگ

با وجود علاقه کودکان و نوجوانان به مطالعه، باید پذیرفت که در حوزه رسانه‌های نوشتاری دست نگارنده در تصویر کردن جزئیات وقایع برای قشر کودک و نوجوان تا حدودی بسته است؛ چرا که توصیف نوشتاری ریزبه‌ریز وقایع دوران دفاع مقدس بسیار دشوار است. این‌گونه توصیفات، از نظر کمی، حجیم و، از نظر سطح ادراکی، خارج از ظرفیت فهم کودکان و نوجوانان است؛ اما با استفاده از کمیک‌استریپ جزئیات بسیاری از وقایع با تصویرسازی برای کودکان و نوجوانان به نمایش درمی‌آید و این تصویرگری بهتر از هر اثر ادبی دیگری می‌تواند در فهم کودکان مؤثر واقع شود.

۲-۵- کم حجم بودن آثار کمیک استریپ

آثار داستانی چاپ شده در زمینه دفاع مقدّس و زندگی نامه شهدا معمولاً پُر حجم اند. کم حجمی از جمله امتیازهای آثار کمیک استریپ است. این گونه آثار، اغلب، به قلم یک نویسنده و تصویرگری یک طراح خلق می شود و مشمول چندین صحنه (سکانس) به صورت تصاویر متوالی به همراه متن در یک صفحه است. در این گونه آثار، امکان بازگویی توضیحات مربوط به حالات افراد و توصیف فضای جبهه در قالب تصاویر و در کمترین حجم میسر است؛ چنان که حجم کل اثر در اغلب کتابها از بیست صفحه تجاوز نمی کند.

۳-۵- به تصویر کشیدن صحنه های جنگ و حالات رزمندگان

یکی از امتیازهای کتابهای کمیک استریپ در مقایسه با کتابهای تصویرسازی شده (کتابهایی که در کنار متن آنها تصویر هم وجود دارد، اما تصویرها جداگانه و بدون توالی آمده اند؛ مانند اکثر کتابهای داستان) این است که کودک در یک کتاب تصویرسازی شده داستان را به واسطه نوشتار (در درجه اول) دریافت می کند و تصاویر نقش درجه دو و کمکی دارند و در عین حال تصاویر این گونه کتابها از نوشته ها جدا شده اند و کودک به واسطه داشتن یکی از دیگری محروم می شود؛ در حالی که تصاویر کمیک استریپ کارکرد زبان شناسانه در درون متن دارند و قسمت عمده ای از روایت داستان برعهده تصاویر است (← بیرانوند، ص ۸۲). در این گونه آثار به کمک تصاویر می توان جزئیات بیشتری به نمایش گذاشت.

امروزه، به دلیل مصور نبودن کتابهایی که در زمینه ادبیات جنگ نوشته می شود، امکان ارتباط کودک یا نوجوان با صحنه های کتاب عملاً دشوار است. بسیاری از صحنه های فیلمها و مستنداتی که در زمینه دفاع مقدّس ساخته و پرداخته می شود نیز با روحیات این قشر از مخاطبان سازگاری ندارد، اما داستان مصورها می توانند با بهره گیری از نقاشی های کودکانه بسیاری از وقایع جنگ و نیز نحوه شهادت رزمندگان را بیان و مخاطبان خود را جذب کنند.

۵-۴- ماندگاری عملیات‌های سرنوشت‌ساز در ذهن مخاطب

داستان‌مصورها با ترسیم عملیات‌های سرنوشت‌ساز از جمله مرصاد و کربلای چهار و پنج و نیز معرفی فرماندهان و رزمندگان و ترسیم نحوه فداکاری و شهادتشان آنها را به‌خوبی در ذهن مخاطبان خاص خود (کودکان و نوجوانان) ماندگار می‌کنند. امروزه، گدگذاری یا بیان مطالب به کمک تصاویر از مؤثرترین شیوه‌های آموزشی است. وقتی متن و تصاویر مرتبط کتاب با هم تلفیق شوند، میزان تأثیرگذاری مطالب بر ذهن افزایش می‌یابد و، در نتیجه، بازده آموزشی بیشتری خواهد داشت.

۵-۵- استفاده از قالب جذاب برای بیان مطالب

داستان‌مصور یک قالب جذاب هنری است و می‌تواند در خدمت هر اندیشه‌ای قرار گیرد. این هنر، با طراحی دقیق و منحصر به فرد خود، ظرفیت خوبی برای به تصویر کشیدن مجاهدت مردان و زنان این مرز و بوم دارد.

گرچه کتاب‌های مصور از گذشته دور در ایران وجود داشته‌اند، شیوه نوین آن با نام کمیک‌استریپ در کشور ما همچنان تا حدی ناآشناست. اگر این نوع کتاب‌ها بتوانند به‌درستی فرهنگ حاکم بر دوران دفاع مقدس را به تصویر بکشند، افراد جامعه از آسیب کتاب‌های پُر تعداد خارجی رهایی خواهند یافت. برخی آثار بیگانه نه تنها کمتر وجه اشتراکی با فرهنگ ما ندارند، بلکه در بسیاری از مواقع بر آن‌اند که با ارزش‌های انسانی و باورها و رسوم صحیح ما ستیز کنند. در جایی که فرهنگ ما قهرمانانی واقعی و در دسترس چون محمود کاوه و حسن باقری دارد، روا نیست قهرمانانی پوشالی و دروغین چون بت‌من و مرد عنکبوتی الگوی فرزندان ما باشند.

قالب کمیک‌استریپ، برای جلب مخاطبان خود (کودکان و نوجوانان)، باید ابتدا در کتاب‌های درسی کودکان به کار گرفته شود. در روش‌های آموزش سنتی، از همان نخستین گام، تصویر و متن را از هم جدا می‌کنند. کلاس نقاشی از کلاس ادبیات و

روخوانی و... جدا می‌شود. در ارزیابی سلسله‌مراتبی، نوشتار در رتبه‌ای بالاتر از تصویر قرار می‌گیرد. تصاویر کتاب‌های درسی همواره نقش کمکی و درجه‌دو دارند؛ به همان نسبت که کلاس هنر در مرتبه‌ای بسیار پایین‌تر از کلاس املا و ریاضی قرار دارد. تأثیر این شیوه تنها به زیان خلاقیت تصویری کودکان نیست، بلکه بر خلاقیت آنان در تمامی جنبه‌های زندگی‌شان تأثیر منفی دارد. (← همان، ص ۸۱)

۶-۵- داستان‌مصور جایگزین مناسب برای پویانمایی‌ها (انیمیشن‌ها)

صرف نظر از هزینه‌بر بودن تولید یک اثر پویانمایی (انیمیشن) و البته صرف زمان نسبتاً طولانی برای ساخت آن، با شناختی که از دست‌اندرکاران داستان‌مصور و پویانمایی وجود دارد، طیف تولیدکنندگان انیمیشن معمولاً از نسل جوانی‌اند که کمتر فضای جنگ و دوران دفاع مقدس را درک کرده‌اند؛ درحالی‌که هنرمندان حوزه داستان‌مصور به دلیل داشتن سن و سال و تجربه بیشتر می‌توانند پخته‌تر از تولیدکنندگان انیمیشن در حوزه دفاع مقدس فعالیت کنند و حس و حال مربوط به آن را بهتر تداعی و تصویر کنند. بنابراین، استفاده از داستان‌مصور به عنوان جایگزینی برای انیمیشن‌ها، یا در کنار آن‌ها، اهمیت بسزایی دارد.

۷-۵- دسترسی آسان به آثار داستان‌مصور

داستان‌مصور از بسیاری آثار هنری دیگر برای مخاطبان در دسترس‌تر است. این آثار را می‌توان در نسخه‌های متعدد و مختلف در قالب کتاب‌های الکترونیکی، به کمک گوشی‌های همراه یا انواع لب‌تاب‌ها، خریداری و دریافت و حتی برای دیگران ارسال کرد.

۶- عوامل مغفول ماندن و رشد نیافتن داستان‌مصورها در حوزه دفاع مقدس

۶-۱- بی‌توجهی مسئولان فرهنگی

متأسفانه، در ایران، برخلاف بسیاری از کشورها، داستان‌مصور یک هنر گروهی شناخته نشده است و بیشتر هنری فردی است و فعالان آن از کمتر حمایتی از جانب مسئولان فرهنگی برخوردار هستند.

۶-۲- کاهش میزان تقاضا به دلیل ناآشنایی با داستان مصوّرها

یکی از علل مغفول ماندن داستان مصوّرها در ایران پس از انقلاب اسلامی وحشت بی دلیل از نفوذ نمادهای ابرقهرمانی کمیک استریپ‌های غربی بود؛ اگرچه تا پیش از آن نیز کمیک در هنر ایران چندان رشد نکرده بود (← همّت‌پور، ص ۵). کاهش میزان تقاضای مخاطبان به‌ویژه کودکان و نوجوانان، به دلیل ناآشنایی آنان با این قالب هنری، دیگر علت مغفول ماندن کمیک استریپ‌هاست. اما در دوره‌ای که مخاطب کودک و نوجوان نیازمند اطلاع‌رسانی دقیق برای آگاهی از گذشته سرزمین خود و رشادت‌های شهداست، شکل‌گیری اثری ادبی که بتواند، در عین جذاب بودن، این اطلاعات را به‌طور دقیق و واقعی در اختیار آنان بگذارد با استقبالی گسترده روبه‌رو می‌شود و می‌تواند به رواج این نوع اثر ادبی و نیز نشر ارزش‌های دفاع مقدّس منجر شود؛ زیرا این امر تصادفی نیست که پدیده‌ای (کمیک استریپ) در میان مردم ظاهر شود، آن‌هم زمانی که مردم آمادگی پذیرش کمیک‌های واقعی را دارند (← صباغی خسروی، ص ۴۵). به عبارتی دیگر، هر دو مقوله دفاع مقدّس و کمیک استریپ حرف‌هایی بسیار برای گفتن دارند و، با تلفیق آن دو باهم، با توجه به نیاز روز مخاطبان (کودکان و نوجوانان) می‌تواند مفید باشد.

۶-۳- فقدان شیوه واقع‌گرایانه در روایت برخی از داستان‌ها

اتخاذ شیوه واقع‌گرایانه و پرهیز از طرح‌های فانتزی، به‌ویژه در برخورد با مخاطب نوجوان، بهترین نحوه خلق آثار داستان مصوّر است. البته درباره مقوله خاصی چون دفاع مقدّس، به جهت مستند بودن آن، بر واقع‌گرایی باید پافشاری کرد تا علاوه بر انتقال این وقایع از میزان باورپذیری مخاطبان کاسته نشود. فقدان واقع‌نمایی کافی از دلایل مهجور ماندن این قالب هنری در کشور ماست.

۶-۴- تصویر غلط در محدودسازی زمینه داستان مصور به حوزه طنز و فکاهه

علاوه بر فقدان امکانات لازم برای ساخت آثار کمیک استریپ، اعتقادی اشتباه که این قالب را خاص فضای خنده و شوخی می‌پندارد باعث شده امکان ورود آن به فضای جدی آن‌هم دفاع مقدس محدود شود؛ درحالی‌که آمدن نام کمیک بر این آثار مربوط به تاریخچه آن است. اکنون، با تغییرات عمده‌ای که در نوع طراحی، موضوع، ترکیب بندی، انتخاب زاویه دید و دیگر ویژگی‌های کمیک به وجود آمده است، این هنر به روایتگری بسیار متفاوت با قبل تبدیل شده است. البته، بعضی از کمیک استریپ‌ها خنده‌دار و فانتزی‌اند، اما این شیوه شامل همه سبک‌های موجود نمی‌شود.

۷- معرفی چند اثر کمیک استریپ در زمینه دفاع مقدس

خطّ اوّل- نوشته حسن روح‌الامینی، طراحی میثم برزا و فرهاد مفوز، مؤسسه فرهنگی هنری سلوک افلاکیان، تهران ۱۳۹۱، ۱۳۸ ص.

خطّ اوّل مجموعه داستان‌های تصویری (پنج داستان مصور) از دفاع مقدس برای نوجوانان و جوانان و دانش‌آموزان است. کتاب با تصاویر تمام‌رنگی و کاغذ گلاسه منتشر شده است؛ با این عناوین: «نبرد بستان»، «حمله به H3»، «جنگ نفت‌کش‌ها»، «بر بال سرنوشت» و «عطر شهادت». سه داستان اوّل (نبرد بستان، حمله به H3 و جنگ نفت‌کش‌ها) درباره سه عملیات مهم است. سه داستان مزبور عملیات محور است و شخصیت‌های آن‌ها در خدمت روایت و نشان دادن اهمیت و شگفتی این عملیات‌هاست. اما در دو داستان دیگر (بر بال سرنوشت و عطر شهادت) که درباره وقایع مرتبط با دفاع مقدس است، به سبب تنوع بیشتر، داستان‌ها کمی متفاوت می‌شود. این دو داستان یکی درباره اردوگاه عراقی و مقاومت اسرای آن است و دیگری درباره شخصی است که دست تقدیر او را به جبهه می‌کشاند.

حمله به اچ ۳ - نوشته حسن ودود، طراح میثم برزا، مؤسسه فرهنگی هنری خراسان؛ با همکاری مؤسسه فرهنگی هنری سلوک افلاکیان، خراسان رضوی ۱۳۹۴، ۲۸ ص.
عملیات اچ ۳ عنوان کتابی است درباره یکی از عملیات‌های مهم هوایی دنیا که به نام رزمندگان نیروی هوایی جمهوری اسلامی ایران ثبت شده است. خلبانان ایرانی، طی عملیاتی پیچیده در فروردین ۱۳۶۰، پایگاه هوایی «الولید» را (در مجموعه اچ ۳، واقع در غرب عراق) کاملاً نابود کردند. این عملیات یکی از عملیات‌های هوایی مهم نیروی هوایی ایران در جنگ ایران و دولت بعثی عراق بود. در طی آن، جنگنده‌های نیروی هوایی ارتش ایران در ۴ آوریل ۱۹۸۱ (۱۵ فروردین ۱۳۶۰) پایگاه هوایی الولید (پایگاه‌های هوایی اچ ۳) را در غربی‌ترین نقطه عراق در مرز مشترک عراق و اردن بمباران و منهدم کردند. در این عملیات، بیش از ۴۸ هواپیمای عراقی از بین رفت. **عملیات اچ ۳**، به صورت مصور، به ذکر رویدادهای این عملیات می‌پردازد.

نبرد بستان - نوشته حسن ودود، طراح حسن روح‌الامینی، مؤسسه فرهنگی هنری خراسان؛ با همکاری مؤسسه فرهنگی هنری سلوک افلاکیان، خراسان رضوی ۱۳۹۴، ۳۸ ص.
کتاب تصویری نبرد بستان ماجرای آزادسازی شهر بستان پس از ۴۲۰ روز اشغال و طی نبردی چندروزه است. ماجرا با آماده‌سازی مقدماتی رزمندگان شروع می‌شود و با درگیری وغافل‌گیر کردن دشمن بعثی ادامه می‌یابد.

در عملیات ثامن الائمه^ع، رزمندگان ایرانی موفق به پاک‌سازی جبهه شرقی رود کارون می‌شوند؛ اما همچنان بخش‌های مهمی از منطقه در دست متجاوزان قرار دارد. در صورت پیروزی عملیات طریق‌القدس، بخش بزرگی از زمین‌های اشغال‌شده پس گرفته می‌شود. در اثر مزبور، همه وقایع این عملیات و رشادت‌های رزمندگان در میدان نبرد در قالب کمیک‌استریپ ذکر شده است.

جنگ نفت‌کش‌ها - نوشته حسن ودود، طراح فرهاد مفوز، مؤسسه فرهنگی هنری خراسان؛ با همکاری مؤسسه فرهنگی هنری سلوک افلاکیان، خراسان رضوی ۱۳۹۴، ۲۸ ص. با شروع جنگ تحمیلی و هزینه‌های سرسام‌آور جنگ برای دو کشور ایران و عراق، یکی از دغدغه‌های جمهوری اسلامی ایران و رژیم بعثی عراق فروش نفت خام بود و تنگه هرمز بهترین مسیر عبور محموله‌های نفت. به همین دلیل، برخوردهایی بین نیروی دریایی ارتش و قایق‌های تندرو سپاه پاسداران با نیروی دریایی ارتش عراق و حتی آمریکا در خلیج فارس رخ داد. امریکایی‌ها، که به بهانه امنیت عبور نفت از خلیج فارس به منطقه آمده بودند، به صورت پراکنده در درگیری‌ها شرکت داشتند. جنگ نفت‌کش‌ها روایت یکی از این نبردهاست و در واقع به رخدادهای سال‌های میانی جنگ می‌پردازد؛ زمانی که نبردهای دریایی در خلیج فارس شدت گرفت و، با هوشیاری رزمندگان ایرانی، اکنون دولت عراق علاوه بر داشتن مشکل در صادرات نفت به سختی می‌تواند از راه دریا کمک‌های تسلیحاتی خود را از غرب دریافت کند.

عطر شهادت - نوشته حسن ودود، طراح حسن روح‌الامینی، مؤسسه فرهنگی هنری خراسان؛ با همکاری مؤسسه فرهنگی هنری سلوک افلاکیان، خراسان رضوی ۱۳۹۴، ۲۴ ص. اسرای ایرانی در زندان موصل، با وجود سختی‌های اسارت و سنگ‌دلی‌های بعثی‌ها، تصمیم گرفته‌اند دهه فجر را جشن بگیرند. مأموران بازداشتگاه به شدت به مقابله برمی‌خیزند، اما رزمندگان همچنان ایستادگی می‌کنند.

بر بال سرنوشت - نوشته حسن ودود، طراح فرهاد مفوز، مؤسسه فرهنگی هنری خراسان؛ با همکاری مؤسسه فرهنگی هنری سلوک افلاکیان، خراسان رضوی ۱۳۹۴، ۲۴ ص. عباس مدتی است بر اثر جراحتهای شدید در بیمارستان صحرایی بستری شده است. در این مدت، هر وقت به هوش آمده، فقط اسم برادرش مسعود را به زبان آورده است. سرانجام، بعد از یک هفته، یکی از هم‌زمانش او را پیدا می‌کند و درباره مسعود و عملیاتی

صحبت می‌کند که قرار است تا چند روز دیگر انجام شود. عباس، با وجود جراحات‌های فراوان، تصمیم می‌گیرد خود را به میدان جنگ برساند. در عملیات خیبر، بیست نفر از رزمندگان گردان تخریب لشکر ۳۳ المهدی ع، با هدف انهدام یک پل حیاتی نیروهای بعثی، عملیات را آغاز می‌کنند. در این بین، شهید حمیدرضا رضازاده پل را منهدم می‌کند و خود به شهادت می‌رسد.

خط‌شکن - نوشته ناصر سیفی، طراحی حسن روح‌الامینی و میثم برزا و حسین یوزباشی، مؤسسه فرهنگی هنری خراسان؛ با همکاری مؤسسه فرهنگی هنری سلوک افلاکیان، خراسان رضوی ۱۳۹۲، ۱۱۰ ص.

خط‌شکن، بعد از کتاب موفق *خط اول*، که به عنوان کتاب سال دفاع مقدس برگزیده شد، دومین محصول مؤسسه فرهنگی هنری خراسان و حاصل تلاش گروهی از هنرمندان است که به موضوعات و مفاهیم عمیقی چون ظلم‌ستیزی و تکلیف‌گرایی و شهادت‌طلبی تعلق خاطر دارند. این اثر، در سه بخش کلی، به دوره‌های مختلف زندگی شهید عبدالحسین برونسی می‌پردازد: زندگانی شهید از تولد تا جوانی و کوچ وی از روستا به شهر، مبارزات انقلابی شهید تا پیروزی انقلاب اسلامی؛ و زندگانی او پس از انقلاب اسلامی تا زمان شهادت. مخاطبان اصلی اثر مزبور در وهله اول کودکان و نوجوانان‌اند؛ هرچند در میان بزرگسالان نیز داستان‌های مصور دنباله‌دار طرف‌داران بسیاری دارد و آنان نیز بخش عمده‌ای از مخاطبان این اثر به شمار می‌آیند.

۸- نتیجه

جایگاه دفاع مقدس در ادبیات کودک و نوجوان، در مقایسه با ادبیات دفاع مقدس در حوزه بزرگسال، به‌خوبی شناخته نشده است. در بسیاری از کشورهای جهان، وقتی بخواهند موضوعی خاص به کودک و نوجوان تعلیم دهند، از شیوه کمیک‌استریپ

استفاده می‌کنند. با استفاده از این روش می‌توان بسیاری از موضوعات را (نظیر مذهب و جنگ) با کودک در میان گذاشت. از سویی، در این روش، به دلیل استفاده از تصاویر، کار نویسندگان نیز آسان‌تر است و لازم نیست به توصیف دقیق جزئیات بپردازند. تصویرسازی جزئیات وقایع جنگ، کم‌حجم بودن آثار کمیک‌استریپ، به تصویر کشیدن صحنه‌های جنگ و حالات رزمندگان، ماندگاری عملیات‌های سرنوشت‌ساز در ذهن مخاطب، استفاده از قالبی جذاب برای بیان مطالب و نیز جایگزین مناسب برای پویانمایی‌ها (انیمیشن‌ها) و امکان دسترسی آسان به آثار کمیک‌استریپ از جمله امتیازات این نوع آثار است. کم‌توجهی مسئولان فرهنگی، کاهش میزان تقاضای مخاطبان به دلیل ناآشنایی با این آثار، فقدان شیوه واقع‌گرایانه در روایت داستان‌ها، و تصور غلط در محدودسازی زمینه کمیک‌استریپ به حوزه طنز و فکاهه از دلایل کم‌توجهی به این قالب هنری در کشور ماست.

منابع

- اقبال، پرویز، «داستان‌های تصویری دنباله‌دار در ایران»، رشد آموزش هنر، ش ۲۲، تیر ۱۳۸۹، ص ۳۹-۴۱.
- برادسکی، جوزف، «شعر شکلی از مقاومت در برابر واقعیت»، ترجمه شهلا شاهسوندی، شعر، ش ۱۶، بهار ۱۳۷۳، ص ۹-۱۰.
- بیرانوند، شیوا، «نقش کمیک‌استریپ در رشد و خلاقیت کودکان»، کتاب ماه کودک و نوجوان، ش ۱۵۴، مرداد ۱۳۸۹، ص ۸۰-۸۵.
- ترابی مهربانی، مهدی، «تاریخچه تحلیلی کمیک‌استریپ»، سوره مهر، تهران ۱۳۹۳.
- ترهنده، سحر، «تلاش برای بقای کمیک‌استریپ در ایران»، در مکتبی‌نامه (ویژه‌نامه غلامعلی مکتبی)، نشر کمک‌آموزشی، تهران ۱۳۹۰، ص ۴۰-۴۵.
- جهانگیری، شهرام، «کمیک‌استریپ پل میان ادبیات و سینماست» (گفتگو با مدیر چترنگ به بهانه انتشار کتاب‌های مصور مارسل پروست)، روزنامه صبا، ۱۳۹۵/۱۰/۲۸، ص ۱۴.

- چهرقانی برچلوبی، رضا، «درنگی در نظریه ادبیات متعهد و پایداری»، همایش بین‌المللی تعامل ادبی ایران و جهان، دوره ۱، ش ۱، بهمن ۱۳۸۷، ص ۴۰-۵۱.
- حسینی، سیدحسن، هم‌صدا/ با حلق اسماعیل (مجموعه شعر)، حوزه هنری، تهران ۱۳۶۰.
- راد، سیروس، رستم و اسفندیار (اقتباس از شاهنامه فردوسی)، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، تهران ۱۳۵۵.
- زرین‌کوب، عبدالحسین، ارسطو و فن شعر، امیرکبیر، تهران ۱۳۵۷.
- سنگری، محمدرضا، «ادبیات مقاومت»، ارائه شده در نخستین گردهمایی استادان زبان و ادب فارسی، انتشارات دانشگاه تربیت مدرس، تهران ۱۳۸۰، ص ۵۰-۶۹.
- شکری، غالی، ادب مقاومت، ترجمه محمدحسین روحانی، نشر نو، تهران ۱۳۶۶.
- صباغی خسروی، محمدجعفر، «صد سال با کمیک استریپ»، کیهان کاریکاتور، ش ۴۳ و ۴۴، مهر و آبان ۱۳۷۴، ص ۴۲-۴۵.
- ضیائی، محمدرفعی، «یافتن زمانی برای شروع کمیک استریپ در ایران»، کیهان کاریکاتور، ش ۱۴۵ و ۱۴۶، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۳، ص ۵۲-۵۵.
- علوی، آناهیتا، مصطفی، گودرزی و محمدرضا دوست محمدی، «بررسی تطبیقی ژانرشناسی کمیک ایرانی با نگاهی به کمیک امریکایی»، هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۱۹، ش ۳، پاییز ۱۳۹۳، ص ۴۵-۵۴.
- قایینی، زهره و محمدهادی محمدی، تاریخ ادبیات کودکان ایران، چیستا، تهران ۱۳۸۱.
- کارگر، رشید، بررسی عناصر بصری در کمیک استریپ (پایان نامه کارشناسی ارشد)، به راهنمایی محمدهادی دانش، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۹۴.
- مهران پوی، مریم، بررسی تأثیر تکنیک‌های عکاسی در کمیک استریپ (پایان نامه کارشناسی ارشد)، به راهنمایی مجتبی الهیاری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز ۱۳۸۵.
- همت پور، میترا، مطالعه تطبیقی داستان مصور در ایران و جهان (پایان نامه کارشناسی ارشد)، به راهنمایی معصومه امیراینلو، دانشگاه الزهراء، واحد تهران مرکز ۱۳۹۳.
- یاحقی، محمدجعفر، چون سبوی تشنه، جامی، چاپ سوم، تهران ۱۳۷۵.

